

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ЯК МЕТАНАУКА

Бандура О. О.,

доктор філософських наук, професор
кафедри філософії права та юридичної
логіки Національної академії
внутрішніх справ

ПРАВознавство ТА ПРИРОДНИЧІ НАУКИ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Досліджено проблему взаємних зв'язків правознавства та природничих наук.

Ключові слова: правознавство; криміналістика; природничі науки.

Исследована проблема взаимосвязи правоведения и естественных наук.

Ключевые слова: правоведение; криминалистика; естественные науки.

The problem of mutual connections of science of law and natural sciences is investigated.

Keywords: science of law; criminalistics; natural sciences.

За традицією, правознавство вважають соціально-гуманітарною наукою. Проте до його складу входить низка дисциплін, ближчих до природознавства, аніж до соціогуманітаристики. Це такі його компоненти, як криміналістика, судова експертологія (теорія судових експертиз), ядерне (атомне) право, екологічне право тощо. Правова кібернетика і правова статистика мають математичний характер. Психологія та юридична психологія (а також медицина і судова медицина) перебувають на межі соціогуманітарних та природничих наук.

Пізнавальна діяльність юриста спрямована на пошук істини. Зокрема, розслідування злочинів потребує встановлення істинної картини події. Цей процес здійснюється ретроспективним чином – відштовхуючись від її слідів, насамперед

матеріальних. Тому юристи застосовують методи природничих наук. На цьому ґрунті й виникла криміналістика.

Криміналістика досліджує злочин, насамперед, як динамічне явище, зазначає М. В. Салтевський, тобто його дійовий аспект. Злочин у дійовому плані – це динамічна система, що містить різні форми взаємодій об'єктів живої і неживої природи [1, с. 16].

На думку деяких учених, основний масив криміналістичних знань набуто безпосередньо з досвіду слідчої, судової та експертної діяльності. Інші вчені, у тому числі українські (В. Г. Гончаренко, В. К. Лисиченко, М. Я. Сегай, В. В. Циркаль та ін.), вважають, що ці знання базуються на положеннях природничих (а також технічних) наук, які використовуються у розслідуванні злочинів. Практика, безумовно, зумовила потребу в розвитку і використанні криміналістичних засобів та методів, проте сама винайти їх без відповідних наук не змогла б, та в цьому й не було потреби. Взаємодія криміналістики з цими науками дає їй змогу пристосувати методи останніх для розкриття і розслідування злочинів, вивчає шляхи і способи застосування їх здобутків у практичній діяльності. Її можна розглядати як своєрідний канал, з допомогою якого здійснюється наукове забезпечення втілення досягнень науково-технічного прогресу в боротьбу із злочинністю. Використовуючи природничі (й технічні) знання, криміналістика стала своєрідною їх енциклопедією, що застосовується для розслідування злочинів, і обсяг цієї енциклопедії постійно зростає.

Криміналістику через її практичну спрямованість прийнято вважати прикладною наукою. Але це не може означати, що всі знання, вироблені в її надрах, мають лише вузьку сферу застосування. Загалом, у сучасних умовах щодо розвинених наук правильніше було б говорити про фундаментальні й теоретичні дослідження в межах конкретної науки та їх практичне використання.

А. В. Іщенко вважає, що фундаментальність криміналістичних досліджень може бути визнана залежно від того, як використовуються їх результати. Якщо вони виражаються у гіпотезах, теоріях, ученнях, принципах, законах, закономірностях, термінах, категоріях, на яких базується сама криміналістична наука і діяльність із втілення її результатів у практику, то їх можна розглядати як фундаментальні. Коли ж результати досліджень спрямовані й функціонально можуть застосовуватися при вирішенні обмеженого кола питань, локального завдання, – то їх найімовірніше слід розглядати як прикладні [2, с. 112].

Щодо загальної характеристики криміналістики цікавим є й таке зауваження А. В. Іщенко: “Наявні визначення криміналіс-

тики як науки здебільшого акцентують увагу на тому, що вона слугує боротьбі зі злочинністю. Та відомо дуже багато прикладів використання її можливостей в інших сферах – мистецтвознавстві, археології, літературознавстві, цивільно-правовій практиці. Тобто галузі використання криміналістичної науки розширюються, даючи свідчення того, що умовно-прикладний характер науки об'єктивно не звужує її можливостей" [2, с. 109–110].

Із криміналістикою тісно пов'язана така юридична наука, як судова експертологія (теорія судових експертиз). Вона вивчає закономірності, методологію, процес формування і розвитку наукових засад судової експертизи. Її загальнотеоретичні положення, які мають природничий характер, формулюються у низці часткових учень. Це морфологічне вчення про симптоми, властивості та ознаки досліджуваних об'єктів, учення про судову субстанціологію, вчення про методи в судових експертизах, учення про експертні завдання тощо.

Загальнотеоретичні положення зазначених розділів судової експертології можна використовувати для будь-якої іншої предметної експертної науки, що лежить в основі певної судової експертизи. Вони сприяють процесові інтеграції наукових засад судових експертиз, розробленню уніфікованої мови судових експертів, застосуванню єдиних загальнотеоретичних понять для всіх класів судових експертиз, що має важливе теоретичне і практичне значення.

Із судовою експертологією пов'язана експертна ситуалогія. Вона вивчає методи вирішення самостійного класу ситуаційних експертних завдань для визначення умов і механізму взаємодії матеріальних об'єктів за їх слідами-відбитками, що утворилися під час розслідуваної події, для отримання доказових фактів. У центрі її уваги перебувають механізми та умови взаємодії людей і предметів між собою та з навколишнім середовищем, що зумовлює динаміку ситуації конкретної обставини чи події. Ця дисципліна прагне до типізації ситуацій, які підлягають судово-експертному дослідженню, побудови їх інформаційних моделей, алгоритмізації процесу ситуаційного аналізу [3, с. 5–6].

Для пізнання ситуаційних ознак механізму взаємодії експерт використовує ті слідові зв'язки, що визначають просторово-часові та енергетичні характеристики взаємодії: силу, швидкість, напрями та локалізацію у просторі тіл, що діяли в ситуації слідоутворення (з огляду на її зовнішні умови). Залежно від фізичної природи об'єктів і самого процесу взаємодії (механічного, хімічного, біологічного, польового) та типу взаємодії (безпосередній

чи опосередкований контакт), використовують ті ситуаційні ознаки, які притаманні об'єктам, що відбилися у слідах. Експертна ситуалогія має безпосередній зв'язок з природничими науками.

Надзвичайно важливу роль у суспільстві відіграє науково-технічний прогрес. Право покликане стимулювати його й водночас усіма можливими засобами захищати суспільство від антигуманного, аморального використання досягнень науки й техніки, мінімізувати їх негативний вплив на життя, здоров'я людини й суспільства, стан навколишнього природного середовища тощо. Це зумовило появу нових галузей права, наприклад, ядерного (атомного) права. Головне завдання останнього – надійний захист життя і здоров'я людей, їх майна від заподіяння шкоди, забезпечення здорового навколишнього середовища всьому живому шляхом створення відповідного механізму управління процесом використання ядерної енергії та забезпечення ядерної й радіаційної безпеки [4, с. 7–8].

Ядерне право є самостійною галуззю національного права і важливим напрямом наукових досліджень. Воно почало створюватися у колишньому СРСР у середині 50-х років. Чорнобильська катастрофа підштовхнула його розвиток. Після проголошення незалежності нашої країни було прийнято закони України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 19 грудня 1991 р. та “Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення” від 27 лютого 1991 р. 25 січня 1995 р. Верховна Рада України схвалила Концепцію державного регулювання безпеки та управління ядерною галуззю в Україні. Наступним кроком у створенні ядерного законодавства став Закон України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку”, прийнятий 8 лютого 1995 р. Принципові засади ядерного права знайшли відображення в Конституції України, відповідно до якої подолання наслідків Чорнобильської катастрофи і збереження генофонду українського народу є обов'язком держави (ст. 16). Найвність цих законів у сфері використання ядерної енергії стала основою для роботи над розвитком ядерного законодавства України, яка триває донині.

Процес напрацювання й систематизації правових норм, що регулюють відносини в галузі використання ядерної енергії, радіаційно небезпечних технологій і речовин, забезпечення ядерної та радіаційної безпеки розвивається з урахуванням досвіду інших країн і норм міжнародного права [4, с. 3–5].

Близьким до природознавства є також екологічне право. Екологія виникла у ХІХ ст. як наука про відносини живих організмів й утворюваних ними спільнот між собою та з навколишнім середовищем. Із середини ХХ ст., у зв'язку з посиленням впливу

людської діяльності на природу, екологія набула особливого значення як наукова основа раціонального природокористування й охорони живих організмів. Із 70-х років формується екологія людини, або соціальна екологія, що вивчає закономірності взаємодії суспільства і навколишнього середовища, а також практичні проблеми її охорони.

Сучасна екологія – це наука, що характеризується своїм колом проблем, своєю теорією та методологією й інтенсивно розвивається. Складна структура екології визначається тим, що об'єкти її належать до різних рівнів організації: від цілої біосфери і крупних екосистем до популяцій, причому популяція нерідко розглядається як сукупність окремих особин. Масштаби простору і часу, в яких відбуваються зміни цих об'єктів і які повинні охоплюватися дослідженнями, також варіюються надзвичайно широко. У сучасних умовах подальше посилення тиску на навколишнє середовище зумовлює зростання практичного значення екології, її проблемами широко цікавляться філософи, соціологи та юристи.

Відносини, які складаються між суб'єктами з приводу належності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних об'єктів та охорони навколишнього природного середовища для задоволення екологічних та інших інтересів і підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги у країні та окремих її регіонах, тобто екологічні відносини, стали предметом екологічного права.

Екологічні відносини за своїм змістом є різноманітними, але взаємопов'язаними. Їх єдність зумовлена зв'язком усіх природних об'єктів між собою, внаслідок чого існує єдина екологічна система. Водночас єдність екологічних відносин не виключає існування їх різновидів залежно від екологічних чинників чи від основних сфер діяльності людей у галузі навколишнього природного середовища.

Багато дослідників дотримуються тієї точки зору, що екологічне право належить до комплексних (інтегрованих) галузей права, до складу якого входить кілька самостійних галузей права, що регулюють різні види екологічних відносин. Водночас розроблено і концепцію, згідно з якою екологічне право не є комплексною галуззю права, а являє собою самостійну галузь права у загальній системі права. Найбільш аргументованою, на нашу думку, є точка зору тих авторів, що розглядають екологічне право як самостійну (не комплексну) галузь права з підгалузевою структурою [5, с. 5–8]. Водночас воно виступає актуальним напрямом наукових досліджень.

Основними нормативними актами, що регулюють відносини в цій галузі, є Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”, а також Земельний кодекс України, Водний кодекс України, Лісовий кодекс України, Кодекс України про надра, закони України “Про охорону атмосферного повітря”, “Про тваринний світ”, “Про рослинний світ”, “Про природно-заповідний фонд України”, “Про екологічну експертизу” та низка інших законів і підзаконних актів.

Правотворча діяльність держави, яка полягає у виданні законів та підзаконних нормативно-правових актів, що забезпечують регулювання екологічних відносин, стала необхідною реакцією на забруднення природи, її деградацію. Екологічне право сприяє організації найбільш ефективного, раціонального використання й охорони природних ресурсів, забезпеченню екологічної безпеки, збереженню і поліпшенню довкілля як умови життєдіяльності людини [6, с. 3].

Розглянуті нами галузі права – ядерне та екологічне – тісно взаємопов’язані, вони перетинаються. Сферою їх перетину слугують суспільні відносини, що виникають з приводу раціонального природокористування, охорони природного середовища, забезпечення екологічної безпеки довкілля і людини. Соціальна функція, яку виконує екологічне право, створює основу для взаємодії з іншими галузями права, норми яких так чи інакше впливають на сферу відносин суспільства і природи. Це положення поширюється повністю і на взаємозв’язок екологічного та ядерного права.

Екологічне та ядерне право можна зіставляти стосовно як об’єктів, так і предметів правового регулювання. Відповідно до Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р., основними об’єктами екологічного права є природні об’єкти, природні ресурси, природні комплекси, природне середовище, навколишнє середовище, а також людина з її правом на безпечне для життя і здоров’я навколишнє природне середовище (ст. 3, 9). Ці об’єкти є водночас і об’єктами ядерного права України. Крім того, найважливіший інститут у системі ядерного права – інститут радіаційної безпеки – водночас є складовою частиною інституту екологічної безпеки. При такому зіставленні, звичайно, слід урахувувати, що основою для загальної частини всіх галузей права є конституційне право [4, с. 122–123].

Деякі з прикладних юридичних дисциплін ґрунтуються на використанні математичних методів. До них, насамперед, належить правова статистика. Загалом статистика є галуззю наукового знання, що вивчає загальні питання збирання, вимірювання й

аналізу масових кількісних даних. Вона розробляє спеціальні методи дослідження й оброблення матеріалів: масові статистичні спостереження, метод середніх величин, індексів, балансовий метод тощо. Усі статистичні дослідження, зазначають М. А. Пехота та О. Ю. Грищенко, ґрунтуються на використанні теоретичних положень математичної статистики. Фундаментом математичної статистики є теорія ймовірностей та її закони. Закони теорії ймовірностей не є безпредметними абстракціями, що не мають реального змісту. Це закони, що в математичній формі виражають реальні закономірності, які фактично існують у масових явищах природи й суспільства [7, с.17].

У структурному відношенні статистика як наука складається із загальної теорії статистики і галузевих статистик – економічної та соціальної. До складу соціальної статистики входить і правова статистика, що водночас є і субдисципліною правознавства. Правова статистика – це заснована на загальних принципах і змісті юридичних наук система положень і прийомів загальної теорії статистики, яка застосовується при вивченні кількісної сторони (у нерозривному зв'язку з якісними характеристиками) тих правових явищ, що належать до сфери діяльності правоохоронних органів та їх діяльності [8, с. 25, 30].

Відповідно до характеру правопорушень, які має враховувати правова статистика, а також особливостей діяльності установ, що здійснюють заходи контролю за ними, вона диференціюється на три самостійні галузі, що становлять її систему: кримінально-правову (що має своїм об'єктом кількісну сторону злочинності й заходи соціального контролю за нею), цивільно-правову (безпосереднім об'єктом якої виступає кількісна сторона цивільних правовідносин, що розглядаються судом, арбітражем, нотаріатом) та адміністративно-правову (об'єкт якої становить кількісна сторона адміністративних правопорушень і заходів адміністративного впливу).

Правова статистика охоплює всі стадії кримінального, цивільного й адміністративного процесів, ураховуючи, з одного боку, статистику рішень, які ухвалюють правоохоронні органи, і результатів їх виконання; з іншого – об'єктивну реальність, тобто абсолютні й відносні розміри тих правопорушень, з приводу яких ухвалюються зазначені рішення та оцінюються результати дій [8, с. 29].

Правова статистика дає можливість встановити, як здійснюється правосуддя (з кримінальних, адміністративних і цивільних справ), захищаються права і свободи людини, працюють органи внутрішніх справ, прокуратура, кримінально-виконавчі та інші

контролюючі органи і тому відіграє важливу роль у вдосконаленні діяльності правоохоронних органів.

Близька до математики й така галузь правознавства, як правова кібернетика. Кібернетика є наукою про загальні закони отримання, зберігання, передачі та перетворення інформації у складних керувальних системах, якими можуть бути системи будь-якої природи. Це так звані кібернетичні системи, що розглядаються абстрактно (наприклад, автоматичні регулятори в техніці, ЕОМ, людський мозок, біологічні популяції, людське суспільство). Вони характеризуються тим, що містять величезну множину взаємопов'язаних об'єктів (елементів системи), здатних сприймати, запам'ятовувати й переробляти інформацію, а також обмінюватися нею.

Кібернетика створила низку методів, які знайшли широке застосування в соціогуманітарних науках загалом та у правознавстві зокрема, а також у юридичній практиці. Це легко пояснити, оскільки між кібернетикою та правом існує істотна аналогія, на яку звернув увагу ще Н. Вінер. Він охарактеризував проблеми права як "...комутативні та кібернетичні, бо вони являють собою проблеми управління певними критичними станами, які є упорядкованими і повторюються" [9, с. 112]. Держава і право є складно-організованими системами. Інтенсивні дослідження закономірностей їх оптимального функціонування призвели до створення правової кібернетики. Предметом правової кібернетики є управління, зв'язок та переробка правової інформації, автоматизація юридичної діяльності (як загалом, так і окремих її видів).

Дедалі ширше застосовуються у праві експертні системи. Ці системи, зазначає К. К. Жоль, "...призначені для того, щоб акумулювати професійні знання і використовувати їх для експертних оцінок та рекомендацій, вони мають не лише оцінювати ситуацію й пропонувати варіанти рішень, а й давати в разі потреби обґрунтування запропонованих рішень" [10, с. 484]. Створено електронні експертні системи (ЕЕС) – програми, які моделюють інтелектуальну діяльність спеціалістів у певній галузі на основі даних про відповідну предметну сферу та алгоритмізованих принципів вирішення стандартних фахових ситуацій. ЕЕС застосовуються і в юриспруденції [11, с. 1].

Розгляд правової кібернетики можна продовжувати, наприклад, у зв'язку з майбутньою комп'ютеризацією законотворчого процесу, правореалізаційної практики та вдосконаленням системи державного управління. Так, на сучасному рівні розвитку науки завдання підвищення ефективності правової дії на відповідні суспільні відносини може бути вирішене не тільки стосовно законодавства загалом, а й щодо кожної окремої правової норми

або статті нормативного акта. На основі загальних ідей правової кібернетики були створені й апробовані методики комп'ютерної довідково-інформаційної служби у сфері законодавства, дактило-скопічної і графічної ідентифікації, а також інші прикладні розробки.

Важливим розділом правової кібернетики є права інформатика. Це комплексна галузь науки, яка вивчає проблеми збирання, реєстрації, зберігання, сприйняття, оброблення та використання правової інформації у правовій системі суспільства та її підсистемах, закономірності юридично-інформаційних процесів. Нормативне підґрунтя правової інформатичної в державі становлять закони України “Про інформацію” (1992), “Про науково-технічну інформацію” (1993), “Про захист інформації в автоматизованих системах” (1994), “Про Національну програму інформатизації” (1998) та інші нормативно-правові акти.

Створена система має загальнодержавне, народногосподарське та міжнародне значення для України. Нині система інтегрує десятки територіально рознесених автоматизованих комплексів інформаційно-аналітичного опрацювання даних, що забезпечують конвеєрну обробку та синхронізацію потоків інформації, оперативний контроль і прозорість законотворчого процесу, безперервне відслідкування життєвого циклу кожного нормативно-правового акта [12, с. 3–5].

Лавиноподібне посилення процесів інформатизації та комп'ютеризації суспільства останнім часом зумовило виникнення комп'ютерного права як комплексної галузі права, що регулює суспільні відносини у сфері інформатики, створення і використання ЕОМ, засобів і продуктів електронного програмування. Комп'ютерне право покликане сприяти суспільному прогресу в тій частині, яка пов'язана з використанням інформаційних технологій та комп'ютерної техніки. При цьому слід враховувати, що зростаюча комп'ютеризація суспільства зумовлює й певні негативні наслідки на індивідуальному, колективному і суспільному рівнях. Так, комп'ютеризація трудових процесів переносить діяльність людини зі сфери наочної до сфери операцій з модельними, знаковими системами; розмаїття аспектів праці як засобу розвитку свідомості до певної міри зникає, вона стає все більш однобічною, вузькою, прагматичною, індивід замикається в самому собі, спілкується переважно з машинами, сам перетворюється на своєрідний автомат. Ця небезпека цілком реальна. Законодавчі акти можуть послабити ці наслідки, навіть заборонити створення комп'ютерних систем, які не прискорюють, а гальмують просування до вільної праці, що повинна мати суспільний, творчий і гуманний характер.

Нормативну базу комп'ютерного права становлять норми відповідного законодавства. В Україні його основними джерелами є Конституція України, закони України “Про інформацію” (1992), “Про науково-технічну інформацію” (1993), “Про захист інформації в автоматизованих системах” (1994), “Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем” (1997), “Про Національну програму інформатизації” (1998), підзаконні (передусім відомчі) та інші нормативно-правові акти.

Від комп'ютерного права як комплексної галузі права слід відрізнити науку комп'ютерного права. Вона вивчає категорії і поняття, що стосуються комп'ютерного права, його предмет і метод, проблеми ефективності реалізації комп'ютерно-правових норм тощо.

До складу правознавства входить і така дисципліна, як юридична психологія. Юридична психологія розвивається на стику психології з юриспруденцією. Її об'єктом виступає особистість як свідомий індивід, що має певний соціальний статус і виконує конкретні соціальні функції в системі “людина – право”, а предметом – психологічні закономірності й механізми правового опосередкування діяльності особистості та груп у сфері права [13, с. 354].

Юридична психологія досліджує людину як біопсихічну та соціальну істоту і перебуває на межі природознавства та соціогуманітаристики. У цій межовій зоні перебуває також ще одна складова правознавства – судова медицина. Це юридична й водночас медична наукова дисципліна, покликана вирішувати медико-біологічні питання, що постають перед органами слідства та суду. Судова медицина відіграє роль теоретичного підґрунтя судово-медичної експертизи. Останню розуміють як процесуальну дію, що складається з проведення досліджень, формулювання висновку експертом з питань, вирішення яких вимагає спеціальних знань з медицини та які були поставлені перед експертом судом, суддею, органом дізнання, особою, яка проводить дізнання, слідчим або прокурором для встановлення обставин, що підлягають доведенню в конкретній справі.

Таким чином, усупереч досить поширеному розумінню правознавства як суто соціально-гуманітарної науки, воно містить істотний природничий компонент.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : [підручник] / Салтевський М. В. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

2. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : [монографія] / Іщенко А. В. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 359 с.
3. Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. – К., 1997.
4. Балюк Г. І. Ядерне право України: стан і перспективи розвитку (правові аспекти радіоекології) / Балюк Г. І. – К., 1996.
5. Гетьман А. П. Екологічне право України : [підручник] / [А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. – Х. : Право, 2005. – 382 с.
6. Кобецька Н. Р. Екологічне право України : [навч. посіб.] / Кобецька Н. Р. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 352 с.
7. Пехота М. А. Основи економетрії / М. А. Пехота, О. Ю. Грищенко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 180 с.
8. Джу́жа О. М. Правова статистика : [курс лекцій] / [Джу́жа О. М., Александров Ю. В., Василевич В. В. та ін.] ; заг. ред. О. М. Джу́жі. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 336 с.
9. Винер Н. Кибернетика и общество / Винер Н. – М. : Советское радио, 1958. – 200 с.
10. Жоль К. К. Логика. Введение в современную символическую логику / Жоль К. К. – К. : Стилос, 2000. – 564 с.
11. Павлишин О. В. Філософсько-правовий аналіз розробки і використання електронних експертних систем у правозастосовчій діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. В. Павлишин. – К., 2005. – 17 с.
12. Швець М. Я. Правова інформатика (системна інформатизація законодавчої, правозастосовної, правоохоронної, судочинної та правосвітньої діяльності в Україні) / [Швець М. Я., Калюжний Р. А., Саницький В. А. та ін.] ; за ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калюжного. – Ужгород : ІВА, 2003. – 168 с.
13. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наук. пр. / Костицький М. В. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.